

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДІЄСЛІВНО-ІМЕННИХ ОПИСОВИХ ЗВОРОТІВ У РОЛІ СКЛАДЕНОГО ПРИСУДКА

У статті розглянуто специфіку функціонування у ролі складеного іменного присудка дієслівно-іменних описових зворотів, з'ясовано співвідношення між різними типами таких фразеологізованих зворотів та простими дієслівними присудками.

Ключові слова: дієслівно-іменний описовий зворот, фразеологізм, дієслівні еквіваленти.

Українську мову традиційно відносять до флективних, однак, незважаючи на це, не можна заперечити й того, що частина лексичних значень може бути виражена й аналітичним способом. Це підтверджує частотність уживання у функції складеного іменного присудка дієслівно-іменних описових зворотів, що обслуговують потреби мови у вираженні процесуальної семантики у сфері абстрактних реалій при її обмежених словотвірних потенціях [7 : 5]. В українському мовознавстві питання про функціонування дієслівно-іменних описових зворотів досліджували О. С. Мельничук, Г. М. Удовиченко, М. Ф. Алефіренко, Н. М. Сологуб, Ю. А. Сергєєв, В. Б. Гошилик та ін. У російському дослідженні аналізованої проблеми займалися В. В. Виноградов, Г. К. Воробйова, В. Д. Горянський, М. М. Гурман. Однак, незважаючи на численні розвідки, питання про специфіку функціонування дієслівно-іменних описових зворотів у ролі складеного присудка лишається відкритим.

Метою статті є з'ясування особливостей структури складеного іменного присудка, вираженого дієслівно-іменними описовими зворотами, визначення їх співвіднесеності з синтетичними дієслівними формами.

В. В. Виноградов, досліджуючи сталі вирази і словосполучення, звернув увагу на дієслівно-іменні описові звороти, зауваживши, що вони є продуктивною одиницею для створення висловлювань. На його думку, дієслівно-іменні описові звороти – це словосполучення, утворені реалізацією невільних значень слів [2; 3]. Дослідник зазначив, що переважна частина значень слів обмежена у своїх зв'язках семантичними відношеннями всередині самої мовної системи. Ці лексичні значення можуть проявлятися лише у зв'язку з чітко окресленим колом понять і їхніх словесних позначень.

П. О. Лекант розмежував дієслівно-іменні описові звороти і словосполучення, складені члени речення і фразеологічні сполучення, кваліфікуючи їх як прості дієслівні присудки, оскільки дієслово у їхньому складі є своєрідною „примарою” (тобто воно втрачає конкретний зміст), хоча й бере участь у формуванні загального предикативного значення [8 : 67]. У сполученні **оказывать помощь**, на думку дослідника, активну ознаку виражено за допомогою обох слів, а граматичні значення – за допомогою дієслівного елемента. Головна ознака звороту – вираження єдиним найменуванням дієслівної ознаки (дії, стану). Отже, дієслівно-іменний зворот має подібність до простого дієслівного присудка семантично й функціонально. Однак таку кваліфікацію можна розглядати як спробу підтвердити флексійний характер слов'янських мов і заперечити наявність аналітичних утворень у них [пор. 11]. Частина складених іменних присудків також функціонально й семантично тотожна дієсловом: **працювати листоношею, бути заввідділом** (пор. **шоферувати, малювати** тощо). Але це аналітичні утворення, між частинами яких існує певний розподіл функцій, а також специфічний зв'язок. Між власне іменними присудками й дієслівно-іменними описовими зворотами немає відмінностей. О. П. Сулик констатує, що аналітичний спосіб – це спосіб вираження синтаксичних відношень, це вираження морфологічних значень слів, пов'язаний з наявністю у мові так званих службових слів. Навіть конкретні дієслова, вживаючись у зв'язаному словосполученні, втрачають свою лексичну повнозначність, не переходячи до розряду службових [12 : 74, 76]. Наприклад, семантично нерозкладним є номен **чорне золото**, проте з погляду граматики – це аналітичне утворення.

Український дослідник М. О. Вінтонів до розряду аналітичних утворень зараховує дієслівні присудки у формі майбутнього часу, утворені за допомогою слова **бути**, а фразеологізми, на його думку, є ізольованими, лексично непроникними [5 : 91]. О. І. Смирницький вважав, що аналітична форма має вступати у певні зв'язки й взаємодію з синтетичною. Тільки тоді можна говорити про її реальність, оскільки вона існує у мові не для заповнення лексичних лакун, а як один із засобів реалізації граматичного значення, синонімічний синтетичній формі. Тобто

аналітичні дієслівні форми входять до словозмінної парадигми дієслова. Щодо аналітичних іменних утворень, то вони виступають синонімічними засобами до дієслівних форм [див. 10].

К. Г. Городенська, досліджуючи співвідношення синтетичних і аналітичних граматичних форм [6: 11], зауважує, що при кваліфікації аналітичних форм важливим є виділення вторинних синтаксичних функцій основних чотирьох частин мови, тобто дослідження синтаксичної деривації. Так, присудок детермінує підмет щодо часу, способу, особи, тому основним способом вираження предиката завжди буде дієслово, якому властиві ці категорійні граматичні ознаки. Іменникова (взагалі іменна) форма можлива у присудковій лише за наявності зв'язки або невластивості зв'язки, що забезпечують необхідне дієслівне оформлення. Отже, вербалізовані іменники „завжди мають аналітичну форму, тому їх ще кваліфікують як аналітичні синтаксичні дієслова” [4 : 87-88]. У роботі дотримано погляду українських мовознавців, згідно з яким присудки, виражені дієслівно-іменними описовими зворотами, кваліфіковано як аналітичні форми.

Функціонування у ролі іменного присудка описових зворотів привертало увагу багатьох дослідників, насамперед наголошувалося, що дієслівно-іменникові сполучення є найбільш поширеним різновидом фразеологізованих утворень [9 : 68]. А. П. Мордвилко також виділив конструкції складного типу, у яких іменний компонент репрезентований вільним або стійким сполученням слів: *дати негативну відповідь, виступати у ролі*. До складу таких зворотів входять дієслова з абсолютним значенням, або ці значення є вторинними порівняно зі значеннями, що потребують обов'язкового розкриття за допомогою слів-поширювачів. Між частинами фразеологічного сполучення функції розподілено так само, як і в звичайному складеному іменному присудку: дієслово виражає граматичні категорії особи, часу, способу, виду; а іменний компонент передає смисловий (семантичний) зміст усієї сполуки. Відмінність полягає в тому, що в складеному присудковій іменна частина характеризується двобічним зв'язком – із підметом через зв'язок із зв'язкою. У дієслівно-іменних описових зворотах з синтаксичного погляду іменний компонент є залежним. Він передбачений семантикою дієслова: пор. *бути у курсі, бути у розпачі – надати свободу дій, дати раду* тощо. Отже, саме іменна частина є основним компонентом у реалізації семантики присудка. На доведення цієї думки можна навести приклади, коли дієслівний компонент є спільним для кількох семантично різнопланових, але протилежних, антонімічних чи синонімічних сполучень, відмінність між якими ґрунтується на варіюванні іменників у тій самій формі: або орудного, або знахідного відмінків тощо: *На старість йому сиву голову таким соромом син покрив, перед усіма людьми і його і весь рід ізганьбив!* (Б. Грінченко); *Невмирущою славою покрили свої імена багато безсмертних синів* [нашого] народу (О. Довженко).

П. О. Лекант розрізняє такі утворення за ознакою порівняно стійкого характеру фразеологічних [8 : 64]. Та сама мовна одиниця втрачає цілісність за умови вилучення з неї або заміни одного компонента: *Не сподівався і простий лісоруб Василь Павличко, що його син Дмитро буде зайвим ротом у хаті...* (З газ.) – *Не сподівався і простий лісоруб Василь Павличко, що його син Дмитро буде добрим ротом у хаті; Знов офіцер подав команду* (В. Сосюра) – *Знов офіцер подав руку*. У реченнях із фразеологізмом зміна компонента призводить до розпаду всього утворення, оскільки атрибут є основним конструктивним елементом фразеологізму, у реченнях з дієслівно-іменним зворотом – змінила загальне значення висловлювання (*скомандувати – привітатися*).

Фразеологічні утворення, на думку дослідників, є відтворюваними, а дієслівно-іменні описові звороти – побудованими на кожен конкретний випадок [8 : 65]. Однак компонентом, доданим до звороту у процесі мовлення, може бути лише атрибутивний поширювач. Основна дієслівно-іменна одиниця – готове утворення: *Дівчина мала спортивний вигляд* (С. Жадан); *Вся його невисока, вузлувата постать мала вигляд дубового окоренка* (О. Черногуз).

Можна погодитися з тим, що словоформи, які входять до складу дієслівно-іменного звороту, можливі і в інших аналогічних утвореннях із тим самим значенням, але внаслідок набутих синтаксичних особливостей уже безпосередньо у складі звороту словоформа стає ізольованою, зближуючись із простим словом. Про семантичну першість іменникової форми свідчить ще й те, що саме вона є основним компонентом словосполучення, який зумовлює його валентність: *...Про штурм Берліна, в якому вони брали вирішальну участь* (С. Жадан).

Являючи собою еквіваленти слів, фразеологічні сполучення подібно до простих слів можуть семантично поширюватися. Ускладнення семантики відбувається за рахунок приєднання до них залежних компонентів, виражених передусім формою прикметника: *Тимоха Невкипільий цілковиту має рацію: повернуться фронтовики з війни, одразу наведемо лад* (А. Головка); формою непрямого відмінка іменника, іноді з прийменником: *Ейнштейн і Лобачевський перші*

стали на шлях руйнування звичних уявлень (О. Бердник); формою іменника із залежним прикметником: *Хворобливість його вдачі приймала часто несимпатичні форми дрібного егоїзму і навіть жорстокості* (Леся Українка); рідко – інфінітивом: *Були латинці дружні люди і воюватись мали хіть* (І. Котляревський). На цю властивість дієслівно-іменних зворотів звернув увагу ще Ф. І. Буслаєв [1 : 310], зазначивши, що у виразах, у яких назва дії поєднана у дієслові й імені, „виявляється можливість означати самий предмет”: *У кожній роботі велику вагу має не тільки її зміст, а й те – як той зміст вироблено* (Панас Мирний). Такі конструкції можна трансформувати у прості дієслівні присудки із залежним якісним поширювачем: *У кожній роботі багато важить не тільки її зміст, а й те – як той зміст вироблено*. Однак семантична близькість не означає, що дієслово й описовий зворот можна абсолютно ототожнювати.

Дієслова в описових зворотах можуть відрізнятися від зв'язки неповнотою парадигми: частина з них не утворює наказового або умовного способу, має обмежені видові відтінки, способі їх утворення тощо.

При десемантизації повнозначне дієслово набуває здатності утворювати парадигматичний ряд з іншим дієсловом, наприклад лексема *йти* при трансформації набуває переносних значень і може входити до парадигматичного ряду лексеми *вести*: *робота йде – роботу вести*. Взаємозаміна дієслів зумовлена не зміною референта, а лише зміною формальних граматичних відношень у реченні. Дієслово *мати* у першому значенні вживано „на позначення того, що комусь належить що-небудь, є його власністю; володіти чимось, посідати щось” (СУМ V : 648): *В Скрипчинцях був свій пан, та ще й небагатий; він мав тільки один присілок* (І. Нечуй-Левицький). У цьому реченні іменникова форма є облігаторною – при перехідному дієслові. У дієслівно-іменному звороті це ж дієслово частково втрачає значення – основний зміст предиката передає іменник: *Має намір* [Іван] *викрасти поламаний віз* (Л. Мартович).

Дієслівно-іменні звороти вступають у відношення з однокореневими дієсловами. Ці відношення можуть бути семантично еквівалентними, семантично близькими з тими або тими особливостями значення, семантично не співвідносними, протилежними [9 : 84-85]. Звороти першої групи не мають відмінностей у значенні з відповідним дієсловом: *Кружляють, вурчать моторами юнкерси. Вони ще мають змогу сідати на міському іподромі* (О. Гончар) – *Вони ще можуть сідати на міському іподромі; Чекаю, щоб вона дала дозвіл* (Т. Малярчук) – *Чекаю, щоб вона дозволила; То не може бути, аби вона кому стояла на заваді* (В. Стефанік) – *То не може бути, аби вона кому заважала*. Основним критерієм відбору тієї чи тієї словоформи є стилістичні особливості тексту і її відповідність цьому стилю. Так, словосполучення *носити надію [у серці], подати [по]рятунку, подати хліба* актуальні для художнього або розмовного стилів, а лексеми *надіятися, порятувати, нагодувати* – для більш офіційного: *А дід Ілько все жде, все жде, надію в серці носить* (Я. Дорошенко) – *А дід Ілько все жде, все жде, надіється; Ні один не подав ні рятунку, ні хліба* (Леся Українка) – *Ні один не порятував, не нагодував*.

Другу групу дієслівно-іменних сполучень становлять звороти, що відрізняються за деякими ознаками, маючи попри те певну близькість. Однослівне дієслово цієї групи позначає дію, процес, стан як факт реальної дійсності. Описові звороти можуть суміщати значення якісної характеристики дії, стану з оцінкою: *Не знав [дід Йосип] письма, а через те нічого не брав у тямки у тих мудрих книжках* (Ю. Бедзик); містити вказівку на інтенсивність вияву дії: *Білозуб ... глянув на Крутояра, який теж захоплено, як і всі, бив у долоні* (В. Собко) – *Білозуб ... глянув на Крутояра, який теж захоплено, як і всі, аплодував*; вказівку початку або закінчення дії чи стану: *Він впав у лют* (Л. Денисенко) тощо. Іноді семантика однокореневого дієслова не може абсолютно дублювати дієслівно-іменну сполучку. Воно потребує залежного неозначеного займенника: *Хіба ще ймення має дика пустка?* (Леся Українка) – *Хіба ще якось називається дика пустка?*

До третьої групи малочисельних утворень належать звороти, семантика яких не відповідає семантиці однокореневого дієслова. Так, у конструкціях *Пані Шьвета робила вигляд, що не зауважує голодного хлопця з гуртожитку* (Л. Дереш); *Щозими у білому місті транспорт припиняв своє існування* (С. Поваляєва); *Я згоден із думкою ... Дж. Беквіза, котрий входив до складу робочої групи з етичних, юридичних і соціальних аспектів проекту „Геном людини”* (З газ.) трансформація не можлива: *Пані Шьвета [виглядала], що не зауважує голодного хлопця з гуртожитку; Щозими у білому місті транспорт [не існував]; Я згоден із думкою ... Дж. Беквіза, котрий [складав] робочу групу з етичних, юридичних і соціальних аспектів проекту „Геном людини”*. Семантично невідповідним буде сполучення й у конструкції, у якій зворот можна замінити дієприкметником: *Мені сором, ... що носимо кайдани і стимо під ними спокійно* (Леся

Українка), оскільки слово **ув'язнені** не вживане у переносному значенні, а сполучення **носимо кайдани** означає психологічну залежність, пригнобленість.

Можна виділити і четверту групу зворотів, які не мають однослівних дієслівних відповідників: *Планована акція напевно **носитиме характер єдиної справедливої помсти*** (К. Калитко); *Він **має проблеми** з навчанням, кілька разів проходив свідком у справах, пов'язаних із дрібним хуліганством* (С. Жадан). У цьому випадкові дієслівно-іменний зворот передусім заповнює лакуну у лексичній системі. Про це свідчить, зокрема, книжний, нейтральний характер конструкції, її вживаність у тексті незалежно від його стилістичної належності.

Отже, з проаналізованого матеріалу можна зробити висновок, що дієслово в описовому звороті зазнає граматикизації, оскільки воно вже не номінує дію, а допомагає виражати значення іменного компонента. Іменникова словоформа виражає основне предикативне значення, не втрачаючи зв'язку з відмінковою парадигмою і набуваючи водночас нових валентнісних ознак. Подальший науковий пошук може бути спрямований на з'ясування стилістичних можливостей реалізації дієслівно-іменних описових зворотів у текстах різних мовних стилів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка / Ф. И. Буслаев. – М., 1959. – 371 с.
2. Виноградов В. В. О взаимодействии лексико-семантических уровней с грамматическими в структуре языка / В. В. Виноградов // Мысли о современном русском языке. – М., 1969. – С. 5 – 23.
3. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1953. – № 5. – С. 162 – 189.
4. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. Вінтонів М. О. Аналіз і аналітизм / М. О. Вінтонів // Функціонально-комунікативні вияви граматичних одиниць : зб. наук. праць / [укл. А. П. Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 88 – 92.
6. Городенська К. Г. Співвідношення синтетичних й аналітичних форм у контексті дієслівної синтаксичної деривації / К. Г. Городенська // Система і структура східнослов'янських мов : [міжкаф. зб. наук. праць] / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1999. – С. 10 – 13.
7. Гошилик В. Б. **СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА РЕЧЕНЬ ІЗ ПРЕДИКАТНИМИ СТІЙКИМИ ДІЄСЛІВНО-ІМЕННИМИ СПОЛУКАМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ : АВТОРЕФ. НА ЗДОБУТТЯ НАУК. СТУПЕНЯ** канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / В. Б. Гошилик. – Івано-Франківськ – 2006. – 19с.
8. Лекант П. А. Описательные глагольно-именные обороты в функции сказуемого / П. А. Лекант // Ученые записки МОПИ им. Н. К. Крупской : Русский язык. – Т. 204. – Вып. 14. – М., 1967. – С. 63–71.
9. Мордвилко А. П. Очерки по русской фразеологии / А. П. Мордвилко. – М. : „Просвещение”, 1964. – 132 с.
10. Смирницкий А. И. Аналитические формы / А. И. Смирницкий // Вопросы языкознания. – 1956. – № 2. – С. 41 – 52.
11. Солнцева Н. В., Солнцев В. М. Анализ и аналитизм / Н. В. Солнцева, В. М. Солнцев // Аналитические конструкции в языках различных типов / [Отв. ред. В. М. Жирмунский, О. П. Суник]. – М.-Л. : Наука, 1965. – С. 80 – 88.
12. Суник О. П. О понятиях „аналитическая форма слова” и „аналитический строй языка” / О. П. Суник // Аналитические конструкции в языках различных типов / [отв. ред. В. М. Жирмунский, О. П. Суник]. – М.-Л. : Наука, 1965. – С. 70 – 79.

В статті розглянуто специфіку функціонування в якості складового іменного сказуемого глагольно-іменних описательних оборотів, описано співвідношення між різними типами таких фразеологізованих оборотів і простими глагольними сказуемими.

Ключевые слова: глагольно-именный описательный оборот, фразеологізм, глагольные эквиваленты.

The article deals with the specific of functioning of nominal predicate as a component of verbal-nominal descriptive turns. It analyses the correlation between the different types of such phraseological turns and simple verbal predicates.

Keywords: verbal-nominal descriptive turn, idiomatic expression, verbal equivalents.